

Η ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΤΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΟΨΙΜΗ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ

Ευάγγελος Π. Δημητριάδης

Αναπληρωτής Καθηγητής
Ιστορικής και Κοινωνικής Ανάλυσης του Χώρου,
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Κατά την όψιμη τουρκοκρατία, που χρονικά την τοποθετούμε στο 18ο και το 19ο αιώνα, θεωρούμε ότι ο ελληνικός χώρος πρακτικά περιλαμβάνει τα εδάφη της σημερινής επικράτειας¹. Ο ιστορικός αυτός γεωγραφικός χώρος των Βαλκανίων συνδέεται στο ιστορικό του γίγνεσθαι με δύο κυρίως κοινωνίες, που έχουν και οι δύο χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών τους δυνάμεων: την κυριαρχηθεωμανική (μουσουλμανική κουλτούρα) και την υπόδοσηλη ελληνική (χριστιανική κουλτούρα). Στον πολιτικό όμως ορίζοντα των Βαλκανίων εμφανίζονται δυναμικά οι μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις, ενώ στα κύρια ελληνικά αστικά κέντρα με πληθυσμό πάνω από 5.000 κατοίκους, και όχι μόνο, κατοικούν οιμάδες αλλοεθνών πληθυσμών, όπως Εβραίοι, Αρμένιοι, Αλβανοί, Δυτικοευρωπαίοι κ.λπ.

Εξωγενή αίτια της αναγέννησης των ελληνικών οικισμών

Από το 18ο αιώνα εμφανίζεται στην Ευρώπη ένα επιταχυνόμενο φαινόμενο οικονομικής και πολιτικής αλλαγής, που συνδέεται με την ανάδυση του έθνους-κράτους και την τελειωτική παρακμή της φεουδαρχίας και δεν ακολουθεί γεωγραφικά τους ίδιους ρυθμούς². Ο εμποριοκρατικός καπιταλισμός καθιερώνει την τάξη των καπιταλιστών (κεφαλαιούχων) εμπόρων, που συγκεντρώνουν τα καινοτόμα πρωτοβιομηνικά προϊόντα, και τα ενσωματώνουν στην ευρωπαϊκή αγορά. Επακολουθεί μια πραγματικά εμπορική επανάσταση, κυρίως στις μεταφορές μέσω θαλάσσης, με έμφαση στη διακίνηση τροφών και καταναλωτικών προϊόντων, και στην αναζήτηση νέων αγορών. Τα ισχυρά ευρωπαϊκά κράτη αναπτύσσουν τον υπεριολισμό, καθερώνουν τις νέες αποικιακές περιφέρειες και στηρίζουν την αποικικρατία. Στα πλαίσια της ευρωπαϊκής ζώνης, τα Βαλκάνια γίνονται πεδίο διεκδίκησης πολιτικής επιρροής οντεψήσεων του διαμελισμού της κραταρίας, αλλοτε οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η επιρροή των ευρωπαϊκών δυνάμεων στα Βαλκάνια, και ειδικότερα στον ελληνικό χώρο, πραγματοποιείται στη διάρκεια κυρίων του 18ου αιώνα, επιτυ-

χάνεται διαμέσου των διεθνών συνθηκών και καταλήγει να συμβάλλει αποφασιστικά και πολλαπλά στην αναγέννηση του δικτύου των ελληνικών οικισμών.

Με τις δύο σημαντικές συνθήκες γύρω στις αρχές του 18ου αιώνα (Κάρλοβιτς, 1699, και Πασάροβιτς, 1718)⁴ κυριαρχούν οι Αυστριακοί των Οθωμανών στη βόρεια Βαλκανική και αποχωρούν από το ελληνικό πολιτικό προσκήνιο οι Βενετοί, ενώ επιτρέπεται η ελεύθερη διακίνηση πραματευτών, εμπόρων, μεταναστών κ.λπ. από την ελληνικό χώρο (κυρίως βόρειο) προς την Ευρώπη. Στα πλαίσια αυτής της μεταπρατηκής ανάπτυξης, λαμβάνια όπως η Θεσσαλονίκη, η Τεργεστή, το Ντουμπρόβικ κλπ. αποκτούν κεντρική σημασία για τις εμπορικές διασυνδέσεις των Βαλκανίων με την Ευρώπη. Την εμπορευματοποίηση των οικισμών δεν ακολούθησε η εκβιομηχάνιση (εκτός τοπικών εξαρτήσεων), εξάποτας τους πολιτικοοικονομικούς πλαισίου και το χαμηλό βαθμό ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων⁵.

Με τη συνθήκη του Κιουστούκ-Καΐναρτζή⁶ (1774) η Ρωσία επεκτείνει έναντι των Οθωμανών την πολιτική κυριαρχία της στον Εύξεινο πόντο και τις παραδουναβίες ηγεμονίες, ενώ επιτρέπεται η ελεύθερη ναυσιπλοΐα των χριστιανών εμπόρων στις θάλασσες που ελέγχει η Τουρκία.

Ο αιγαίος νησιωτικός χώρος, αλλά και ο παράκτιος (π.χ. Δήλος), δέχτηκαν την ευεργετική επιδραση της συνθήκης και το ελληνικό κεφαλαίο κατεύθυνθηκε στις διεθνείς θαλάσσιες μεταφορές, με επακόλουθο τη ραγδαία ανάπτυξη του εμπορικού στόλου του υπόδοσούλου ελληνισμού (Υδρα, Σπέτσες, Ψαρά κλπ.). Παράλληλα, δημιουργήθηκε μεταναστευτική κίνηση των Ελλήνων της Πελοποννήσου και των νησιών προς τη Ν. Ρωσία (Οδησσός), γεγονός αποφασιστικό για την εθνική επινόταση του 1821.

Ο ελληνικός γώρος

Κατά τη διάρκεια του 18ου και του 19ου αιώνα, διαφοροποιούνται δύο περίοδοι ανάπτυξης του οικιστικού δικτύου, που ως χαρακτηριστική το-

1. Ιστορικό διάγραμμα μελέτης. Εμφαίνονται οι περίοδοι και τα κύρια χαρακτηριστικά του ελληνικού οικιστικού χώρου.

2. Διοικητικά και οικονομικά κέντρα στον ελληνικό χώρο κατά το 18ο αιώνα (ΙΕΕ, ΙΑ', σ. 169).

μή τους έχουν την ίδρυση του εθνικού κράτους (1827). Κατά την πρώτη περίοδο, που αρχίζει από το τέλος του 17ου αιώνα και διαρκεί ως την ιστορική εθνική τομή, ο ελληνικός χώρος είναι ενιαίος και υποδουλός και διαθέτουμε πληροφορίες γενικής φύσης κατά γεωγραφικό διαμερισμό της χώρας, ενώ κατά το τέλος αυτής της περιόδου, όποτε σημειώνεται οικονομική ανάπτυξη τους ορεινούς χώρους (1774-1821), πυκνύουν οι μονογραφικές περιγραφές οικισμών. Η δεύτερη περίοδος έχει την ίδιομορφία να αποτελείται από δύο επί μέρους ενότητες, που αντιστοιχούν σε διαφορετικές γεωγραφικές ζώνες της χώρας και διαφέρουν ριζικά μεταξύ τους, αλλά πορεύονται παράλληλα. Ο προηγουμένων ενιαίος ελληνικός χώρος χάνει αυτή την ιδιότητα και μετατρέπεται σε μη ενιαίο. Στην πρώτη ενότητα (α') αντιστοιχούν τα ιστορικά οικιστικά κέντρα της βόρειας Ελλάδας (Μακεδονία, Θεσσαλία κλπ.), που είναι συνέχεια της πρώτης περιόδου, ακολουθούν τη βαλκανική διαμερισμότητα και δεν είναι σχεδιασμένα από ειδικούς (βλ. παρακάτω).

Στη δεύτερη ενότητα (β') διακρίνουμε το οικιστικό δίκτυο που αντιστοιχεί στο νότιο και ελεύθερο γεωγραφικό τμήμα της Ελλάδας, το οποίο έχει κρατική υπόσταση. Οι οικισμοί κατά κανόνα είναι καινούριοι (επειδή οι περισσότεροι είχαν καταστραφεί στον πόλεμο της Ανεξαρτησίας) και σχεδιασμένοι από ειδικούς μηχανικούς. Έτσι, κατά την περίοδο 1821-1913 ο ελληνικός χώρος είναι μη ενιαίος οικιστικά (εικ. 1).

Πρώτη περίοδος: Ενιαίος οικιστικός χώρος, 18ος αιώνας ώς το 1821 (μη σχεδιασμένες πόλεις)

Πληθυσμός⁷

Ο 18ος αιώνας και οι δύο πρώτες δεκαετίες του 19ου αποτελούν ενιαία ιστορική περίοδο για τον ελληνικό χώρο, με πλάισιο την αποσύνθετη των θεσμών της οθωμανικής αυτοκρατορίας, την αδυναμία εκσυγχρονισμού της στο οικονομικό επίπεδο, καθώς και την προσδετική θέση και εξάρτηση της οικονομίας του ελληνικού χώρου, εξαιτίας της έντονης ζητησης των αγροτικών του προϊόντων σε σχέση με την ευρωπαϊκή αγορά. Στο τέλος της περιόδου, μέσα από πολλές ανησυχίες, συνειδητοποιείται η επαναστατική ιδέα του εθνικού κράτους, που θα στρίζεται στην πληθυσμική και πολιτιστική ενότητα του νέου ελληνισμού.

Η αύξηση του πληθυσμού κατά το 18ο αιώνα είναι αναμφισβitητή, και σ' αυτό συντγρούν οι πλούσιες βιβλιογραφικές πηγές, αλλά ο ρυθμός αύξησης δε φαίνεται να είναι ενιαίος σε όλη την περίοδο. Χωρίς να εποικισθεί αποκλειστικά νέοι χώροι, αναπτυγμένης πλήθυσμα πορτής, οι οποίοι σχηματίσθηκαν κατά το 17ο αιώνα και ζούσαν σε οριακές οικονομικές συνθήκες. Ένα φαινόμενο μετακινήσεων των πληθυσμικών πλεονασμάτων από τον ορεινό προς τον πεδινό χώρο κανεί την εμφάνιση του προς το τέλος του 18ου αιώνα, ενώ γίνεται κυριαρχό μετά την ίδρυση του ελεύθερου κράτους. Σε γενικές γραμμές παρατηρούμε ότι, ενώ στην περίοδο

1700-1750 η εξέλιξη του ελληνικού πληθυσμού είναι στάση ή σταθερή, κατά το διάστημα 1750-1821 είναι ανοδική.

Εμπόριος⁸

Η "εωσιετηριακή αγορά" της οθωμανικής αυτοκρατορίας αποτελείται από ένα συνδυασμό: I. τοπικών αγορών (παζάρια) που χωροθετούνται στο διοικητικό κέντρο του καζά (τουρκική διοικητική περιφέρεια, συνήθως μικρότερη του σημερινού νομού), όπου είναι εγκαταστημένοι και οι φορείς της κοινωνικο-οικονομικής κυριαρχίας, και II. ενός συστήματος εμπορίων επικοινωνιών στα όρια της αυτοκρατορίας, που διακινεί τα αγαθά, χωρίς ομως να ενοποιεί την αγορά (όπως τα επίτοιμα εμπορικά πανηγύρια). Κοντά σ' αυτές τις μορφές εμπορίου της αυτοκρατορίας σημειώνεται και η ειδικότερη μορφή του μεγάλης κλίμακας εισαγωγικού εμπορίου ειδικών ειδών, το οποίο ασκούν τα ευρωπαϊκά κράτη με δική τους ναυποτίλια και δικό τους σύστημα προδεινικών και εμπορικών εγκαταστάσεων.

Κατά το τέλος του 17ου αιώνα, αρχίζει η συσώρευση μιλών αγαθών στους ορεινούς οικισμούς, καθώς και η εμπορευματική τους ανάπτυξη⁹ (π.χ. Μηλιές στο Πήγιλο, κατά το 1716). Νέες καλλιέργειες που είχαν ζήτηση στην Ευρώπη, όπως σταφίδες, βαμβάκι, καπνός, καλαμπόκι, εκποιήσουν τα σταροχώραφα στα πεδινά ή ορεινά μέρη. Δημιουργούνται λικέστες αγορές (οικονομικοί θύλακες), που δισχετεύουν την πεδινή αγροτική οικονομία στο διεθνή χώρο. Τα δύο τρίτα της παραγωγής πραγματοποιούνται στους ορεινούς οικισμούς, όπου ζει περισσότερος από το μισό πληθυσμό της χώρας (εικ. 2).

Κοινωνικο-οικονομικό χαρακτηριστικά των γεωγραφικών διαμερισμάτων

Στο μεσοδιάστημα των διεθνών συνθηκών Κάρλοβιτς (1699) - Κιουτούσι Καϊνταρζή (1774) τίθενται οι βάσεις ανάπτυξής του εμπορίου Μακεδονίας-Κεντρικής Ευρώπης. Ο πληθυσμός της Μακεδονίας (στο τέλος του 18ου αιώνα) ανέρχεται περίπου σε 700.000 κατοίκους, ενώ η Θεσσαλονίκη γίνεται κυριαρχό λιμάνι των Βαλκανίων και εγκαίστανται σ' αυτήν οι ξένοι, παράγοντες πράκτορες. Κατά το 1742, οι πρώτοι Έλληνες αστοι της Δυτικής Μακεδονίας άνοιγουν εργασίες στη Βόρεια Βαλκανική και την Κεντρική Ευρώπη, ενώ κατά το 18ο αιώνα αναπτύσσονται σπουδαϊκές βιοτεχνικο-οικονομικές κέντρα, όπως είναι η Μοσχούπολη, η Κορυτσά, η Σάπιστα, η Καζάνη, η Καστοριά, η Αρχιδέη. Τα εσωτερικό εμπόριο της Μακεδονίας διεξάγεται κυρίως μέσω εμποροπανγώμενών (όπως των Σερβών, του Αβρέτ Χισάρ (Γυναίκοκαστρο), της Ντάλα ή Ντούλανής, της Βέροιας, των Σερρών, του Μακρυνόρους) και είναι στα χέρια των Τούρκων, Εβραίων και Ελλήνων¹⁰.

Στη Θράκη¹¹ ο πληθυσμός είναι αγροτικός και εργάζεται αποκλειστικά για τους μεγάλους Τούρκους γαιοκτήμονες και τα οθωμανικά ιδρύματα της περιοχής. Ο Ευφόρος κάμπος παράγει πλούσια προϊόντα (π.χ. στάρι, βαμβάκι, καπνό, κρασί κλπ.), που μεταφέρονται στην Κωνσταντινούπολη, στη Σμύρνη και στην Ευρώπη. Παράλληλα αναπτύσσεται και η κτηνοτροφία. Η οι-

κονομική ανάπτυξη βοηθά στη δημιουργία λίγων, αλλά ισχυρών εμπορικών κέντρων. Η Αδριανούπολη είναι η σημαντικότερη πόλη στη Θράκη, μετα την Κωνσταντινούπολη, και έχει εμπορικές σχέσεις με Σμύρνη, Χίο και Θεσσαλονίκη. Η Φλωριπούπολη επίσης εξελίσσεται σε σημαντικό κέντρο του Ελληνισμού (18ος αιώνας), ενώ μια σειρά παραλιακών πόλεων αναπτύχθηκαν με βάση τη ναυτιλία και σε σχέση με τα νησιά του Αιγαίου, όπως η Ραιδεστός, η Καλλίπολης ή ο Αίγας.

Η Ήπειρος βρίσκεται, προς το τέλος, του 18ου αιώνα¹², κάτω από τη στρατιωτική εξουσία του Αλή Πασά (1788-1822), που εφαρμόζει διοικητικό μηχανισμό αντιστοιχό με αυτόν του οθωμανικού κράτους της παρακμής: ο ίδιος αποφασίζει για τις εξωτερικές σχέσεις της οικονομικά και την "ενοικιάση" των φώρων, και ελέγχει τη δικαστική εξουσία και τις ένστολες δυνάμεις. Εξάλλου, με τη νομιμοποίηση παρεμβάση υπό γαλοκτικό σύστημα του Πασαλικού του, διοπούθηκε το 1/3-1/2 της καλλιεργήσιμη γης της περιοχής ελέγχου του. Στις ορεινές κονιστικές διατροφές θα ιδιοτυπώσει τη γνωστό κονιστικό σύστημα της τοπικής αυτοδιοίκησης ή το πατριαρχικό κονινικό σύστημα (π.χ. Βλαχοχώρια Πίνδου). Παραδέξεις, εφαρμόζεται έντονη βιοτεχνική παραγωγή στην περιοχή Ιωαννίνων, όπου ανθύπων πολλά βιοτεχνικά συντεγματάκια επαγγελμάτων¹³ και ακάμψων πολλά εργαστήρια και τέχνες (π.χ. αστημουργοί, χρυσοκεντρής, μεταβολήτρες κ.λπ.). Στα Ζαγοροχώρια, Μαστοροχώρια κ.λπ. κατασκευάζονται το "δίμτο" (χοντρό μάλλινο ύφασμα διοιλεμένο στον αργαλειό), ενώ στον Αμβρακικό γίνεται επεξεργασία φωριών. Το Μέσαστο, το Σύρακο, οι Καλαρίτες, το Περιβόλιν διατηρούσαν αξιόλογη υφαντική τέχνη. Γενικά, όμως, κατα βιοτεχνικά προϊόντα και προστάτευσαν την εγχώρια παραγωγή, επιβάλλοντας δασμούς σε εισαγόμενα προϊόντα, ιδίως στα κρασιά. Με αυτόν τον τρόπο, η Πελοπόννησος αύξησε την αιμπλοκαλλιέργεια της και έγινε σταφιδοπαραγωγική περιοχή με εξαγωγικές δυνατότητες (π.χ. προς την Αγγλία). Τα γεωργικά προϊόντα της (π.χ. σταφίδα, δημητριακά, βαμβακιά, λαδί) διοιχετεύονταν μέσω της Βενετίας στο διεθνές εμπόριο.

Μετά τον Βενετο-τουρκικό πόλεμο, 1714-15, οι Τούρκοι επανακάμπτουν. Ο πληθυσμός αυξάνεται θεαματικά (από 177.000 κατοίκους το 1700, φτάνει στις 300.000 κατοίκους το 1780), φαινόμενο που συνδέεται και με τη μετανάστευση (από παραλία Μ. Ασίας, νησιά Αιγαίου, πειραιωτική Ελλάδα κλπ.). Ενισχύονται αστικά κέντρα και κωμοπόλεις, και κυρίως η Πάτρα, ο Μυστράς, το Ναύπλιο, ο Άργος, η Κόρινθος, η Τριπολιτά οφύζουν από ζωή: αξιόλογα κέντρα είναι επίσης η Μεθώνη, η Κορώνη, η Μονεμβασία κλπ. Αυτά τα κέντρα εμπορίου της Πελοποννήσου έμειναν βασικά αγροτικά. Η πλούσια παραγωγή της εξάγεται σε εξωτερικό (π.χ. Γένοβα, Δαλματικές απέτες, Λιβύρον). Παράλληλα, εισάγονται βιοτεχνικά προϊόντα (π.χ. υφάσματα, βελούδα, γουναρικά, χαρτιά).

Το εμπόριο και γενικότερα η οικονομία τής Πελοποννήσου πέφτουν πάνωκανάνες, φυελόμενες σε εσωτερικά και εξωτερικά αίτια. Η ύπαρξη πολλών μικρών λιμανιών καταμερίζει την εμπορική και ναυτιλιακή κίνηση, με αποτέλεσμα να μην αναπτυχθεί ισχυρό κέντρο, όπως π.χ. η Θεσσαλονίκη. Παράλληλα, εξαιτίας της εισαγωγής βιοτεχνικών προϊόντων, δεν αναπτύχθηκε αξιόλογη βιοτεχνία. Μόνο η Πάτρα, στο τέλος του 18ου αιώνα, πληρώνει τους 20.000 κατοίκους.

Η Στερεά Ελλάδα παρουσιάζεται αραιοκατοικημένη ώς το 1821, με ιδιάζουσες οικονομικές

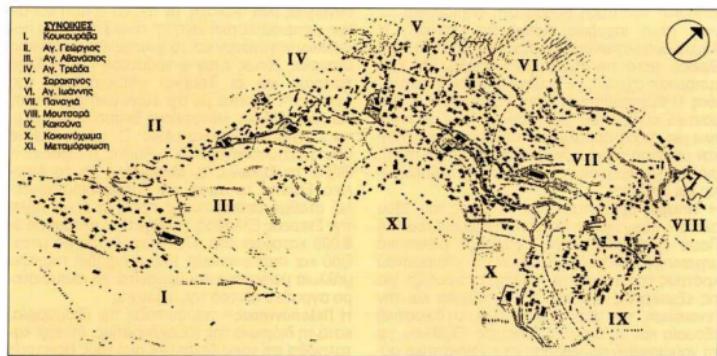
συνθήκες ανά περιοχή, με άγονα εδάφη και μικρή μεταναστευτική κίνηση: είναι επίκεντρο πολεμικών γεγονότων και τουρκικής καταπεστικής εξουσίας (όπως ήταν ο τρομερός Χατζή Αλής Σαρακής και και ο Τούρκοι γαιοκτήμονες της Αττικής)¹⁵. Σχετικά με την κοινωνική οργάνωση και τους άλλους κοινοτικούς θεσμούς διασώζεται ελάχιστο αρχειακό υλικό. Οι μόνες πόλεις που αναπτύσσονται είναι η Αθήνα, η Λιβαδιά, η Θήβα, τα Σάλανα, το Μεσολόγγι και το Αιγαλείο. Επίσης το λιμάνι του Γαλαξείδιου αποτελεί σταθμό αποθήκευσης προϊόντων και πύλη της Στερεάς Ελλάδας. Η Αθήνα, με πληθυσμό 5.6.000 κατοίκων στα 1721, έχει βιοτεχνία μεταξύ και σαπουνοποιία, ενώ η Λιβαδιά παραγεί μάλλινα υφάσματα και θεωρείται το πλουσιότερο αγροτικό κέντρο της περιοχής.

Η Πελοποννήσος¹⁶ παρουσιάζει την ιδιομορφία, κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας, ότι είχε καταληφθεί επί τρεις δεκαετίες από τους Βενετούς (1885-1815), ενώ στη συνέχεια ανακαταλήφθηκε από τους Τούρκους (1715-1821). Στην πρώτη περίοδο οι Βενετοί πήραν μέτρα για την ασφάλεια του πληθυσμού της Πελοποννήσου, τον οποίο και φρόντισαν να αυξήσουν, γιατί είχε ελαττωθεί σημαντικά: έτσι, στα 1700 ο πληθυσμός έφτασε τους 176.844 κατοίκους. Επιπλέον, ενισχύοντας τη γεωργική παραγωγή με διανομή γιανών (60 υπερέμπαιρα ανά οικογένεια), εφέρμοσαν επεικές φορολογικό σύστημα στα γεωργικά προϊόντα και προστάτευσαν την εγχώρια παραγωγή, επιβάλλοντας δασμούς σε εισαγόμενα προϊόντα, ιδίως στα κρασιά. Με αυτόν τον τρόπο, η Πελοπόννησος αύξησε την αιμπλοκαλλιέργεια της και έγινε σταφιδοπαραγωγική περιοχή με εξαγωγικές δυνατότητες (π.χ. προς την Αγγλία). Τα γεωργικά προϊόντα της (π.χ. σταφίδα, δημητριακά, βαμβακιά, λαδί) διοιχετεύονταν μέσω της Βενετίας στο διεθνές εμπόριο. Μετά τον Βενετο-τουρκικό πόλεμο, 1714-15, οι Τούρκοι επανακάμπτουν. Ο πληθυσμός αυξάνεται θεαματικά (από 177.000 κατοίκους το 1700, φτάνει στις 300.000 κατοίκους το 1780), φαινόμενο που συνδέεται και με τη μετανάστευση (από παραλία Μ. Ασίας, νησιά Αιγαίου, πειραιωτική Ελλάδα κλπ.). Ενισχύονται αστικά κέντρα και κωμοπόλεις, και κυρίως η Πάτρα, ο Μυστράς, το Ναύπλιο, ο Άργος, η Κόρινθος, η Τριπολιτά οφύζουν από ζωή: αξιόλογα κέντρα είναι επίσης η Μεθώνη, η Κορώνη, η Μονεμβασία κλπ. Αυτά τα κέντρα εμπορίου της Πελοποννήσου έμειναν βασικά αγροτικά. Η πλούσια παραγωγή της εξάγεται σε εξωτερικό (π.χ. Γένοβα, Δαλματικές απέτες, Λιβύρον). Παράλληλα, εισάγονται βιοτεχνικά προϊόντα (π.χ. υφάσματα, βελούδα, γουναρικά, χαρτιά).

Το εμπόριο και γενικότερα η οικονομία τής Πελοποννήσου πέφτουν πάνωκανάνες, φυελόμενες σε εσωτερικά και εξωτερικά αίτια. Η ύπαρξη πολλών μικρών λιμανιών καταμερίζει την εμπορική και ναυτιλιακή κίνηση, με αποτέλεσμα να μην αναπτυχθεί ισχυρό κέντρο, όπως π.χ. η Θεσσαλονίκη. Παράλληλα, εξαιτίας της εισαγωγής βιοτεχνικών προϊόντων, δεν αναπτύχθηκε αξιόλογη βιοτεχνία. Μόνο η Πάτρα, στο τέλος του 18ου αιώνα, πληρώνει τους 20.000 κατοίκους.

Συνοψίζοντας, παρατηρούμε ότι κατά το τέλος της πρώτης περιόδου (1774-1821) η οικονομική

3. Τύπος μη σχεδιασμένου αγροτικού οικισμού: η ορεινά βιοτεχνικά κέντρα διαιρέσματά, όπως στη Μακεδονία, στην Ήπειρο και στη Θεσσαλία. 2. Στις πλουσιότερες σταφιδοπαραγωγικές πεδινές περιοχές, όπου αναπτύσσεται και ο καινοτομος μεταπατρικός αγροτικός χώρος, κυρίως της σταφιδας. 3. Στα ναυτικά νησιά, κυρίως Ύδρα, Σπέτσες, Ψαρά, αλλά και Μύκονο, Πόρο, Κάσο, Σύμη, Σκόπελο, που αποκτούν, κάτια από τις διεθνείς συγκυρίες, εμπορικούς στόλους και συμμετέχουν στις διεθνείς μεταφορές.

δραστηριότητα στον ελληνικό χώρο συγκεντρώνεται: 1. Στα ορεινά βιοτεχνικά κέντρα διαιρέσματά, όπως στη Μακεδονία, στην Ήπειρο και στη Θεσσαλία. 2. Στις πλουσιότερες σταφιδοπαραγωγικές πεδινές περιοχές, όπου αναπτύσσεται και ο καινοτομος μεταπατρικός αγροτικός χώρος, κυρίως της σταφιδας. 3. Στα ναυτικά νησιά, κυρίως Ύδρα, Σπέτσες, Ψαρά, αλλά και Μύκονο, Πόρο, Κάσο, Σύμη, Σκόπελο, που αποκτούν, κάτια από τις διεθνείς συγκυρίες, εμπορικούς στόλους και συμμετέχουν στις διεθνείς μεταφορές.

Τύποι μη σχεδιασμένων αγροτικών οικισμών

Μετά τις μεγάλες δημιουργικές ανακατατάξεις στα χρόνια της τουρκικής εισβολής, δημιουργήθηκαν πολλά νέοι αγροτικοί οικισμοί, που είναι χτισμένοι με πρόχειρα υλικά, επαναχρησιμοποιούμενα πολλές φορές¹⁷. Έτσι, δε γνωρίζουμε με σαφήνεια τη μορφή τους, αλλά έχουμε ενδείξεις για το συντριπτικό αγροτικό βίο των κατοίκων τους. Το αγροτικό αυτό δίκτυο, πυκνό σε ορισμένες περιοχές της χώρας (π.χ. Ήπειρο, ορεινή Θεσσαλία), υφίσταται συνεχείς αλλαγές. Η τάξη είναι να εγκαταλείπονται μικροί και απομονωμένοι οικισμοί και οι πληθυσμοί να συγκεντρώνονται σε μεγαλύτερους οικισμούς, όπου υπάρχει ασφάλεια¹⁸. Η μεριπλογία αυτών των οικισμών παραπέμπεται στις δύσκολες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες των υπόδοσύλων, καθώς και στις ομάδες συγγένειας των κατοίκων, οι οποίες, ως σύνολο, άλλοτε συγκεντρώνονται στον ίδιο οικισμό και άλλοτε τον εγκαταλείπουν. Η σχετική πολιτική σταθερότητα κατά το 18ο αιώνα, η αύξηση της αγροτικής παραγωγής και η ανάπτυξη του εμπορίου της Βαλκανικής κατ του Αιγαίου συντελούν έτσι ώστε αγροτικοί οικισμοί σε οικονομικά εύρωστες περιοχές (π.χ. Ήπειρο) να πάρουν μονιμότερη μορφή, την οποία και διατηρούν τουλάχιστον ώς τις αρχές του 19ου αιώνα. Στο Πήλιο (κέντρο εμπορευματικής παραγωγής) ο Κ. Α. Μακρής¹⁹ διακρίνεται τρεις τύπους χωριών, όχι προσεδιασμένων, αλλά σύμφωνα με τους λειτουργικούς και αισθητικούς κανόνες της τοπικής κοινωνίας. Αυτοί είναι οι εξής:

α. Ο "απλός τύπος", που αποτελείται από έναν κεντρικό πυρήνα-συνοικία (κύτταρο), στον

οποίο συγκεντρώνεται η κοινωνική, θρησκευτική, ψυχαγωγική και εμπορική ζωή του χωριού. Έτσι, στο κέντρο βρίσκονται η πλατεία, η κεντρική εκκλησία, τα μαγαζά και η βρύση. Γύρω από τον πυρήνα, ανάλογα με την εδαφική μορφολογία, έκινονται ακτινιαία οι δρόμοι (λιθόστρωτα, καλντερίμια) που οδηγούν στα κτήματα ή τους γειτονικούς οικισμούς. Ο οικισμός αναπτύσσεται κατά ομόκεντρους δικτύωσης. Παραδείγματα απλού τύπου στο Πήλιο είναι, π.χ., οι οικισμοί Μακρίτσα, Πορταριά, Μηλιές, Τρίκερι και Μούρεσι (εικ. 3). Κάτια ανάλογο παραπέταται και στο συγκεντρωμένο οικισμό της Ηπείρου²⁰, τον λεγόμενο "συμμαζευμένο" χωριό ή "κυκλοτερό" (πυρηνικό).

β. Ο "σύνθετος τύπος", που τον θεωρούμε τυπολογική εξέλιξη του προηγούμενου και αναπτύσσεται την αρχική συνοικία (κύτταρο) διά πολλαπλασιασμού σε τέσσερις συνδεόμενες συνοικίες, από τις οποίες η καθεμία έχει πυρήνα κοινωνικής ζωής. Παρά το διαχωρισμό των συνοικιών, που συνήθως οφείλεται σε φυσικά και λειτουργικά εμπόδια, οι οικισμοί αυτοί αποτελούν ενιαία σύνολα με ένα κέντρο (τη σημαντικότερη συνοικία), που μέσα στο χρόνο μπορεί να μετατοπίζεται γεωγραφικά. Στο Πήλιο, τέτοιοι σύνθετοι οικισμοί είναι η Τσαγκαράδα (επιμέρους συνοικίες: Ταξιδρής, Αγ. Παρασκευή, Αγ. Κυριακή και Αγ. Στέφανος), ο Ανώ Βόλος κ.λπ.

γ. Ο "τύπος επινείου", που εξυπηρετεί τις βαθαλάσσιες συγκοινωνιακές ανάγκες ενός μεγάλου χωριού (π.χ. Το Χορετό για τη Ζαγορά, η Αγ. Κυριακή για το Τρίκερι), η μοάδας χωριών (π.χ. Η Αγιά για τη Δράκια, τον Αγ. Λαυρέντιο και το Καραμπατσά). Ο οικισμός αυτού αναπτύσσεται κατά μήκος της παραλίας σε μικρό βαθός, και ο πολεοδομικός ιστός του αρθρώνεται με βάση δύο ή τρεις παράλληλους προς την ακτογραμμή δρόμους, που διακόπτονται από αρκετούς κάθετους προς αυτήν. Ο τύπος αυτός προσομοιάζει στα ορεινά χωριά της Ηπείρου με το λεγόμενο "παρόδιο" ή "γραμμικό" χωριό, που αναπτύσσεται κατά μήκος μιας οδικής απτηρίας και στις δύο πλευρές της, ακολουθεί τη μορφολογία του εδάφους, και συνήθως χτίζεται κατά μήκος γειτονικού ποταμού, προς τον οποίο είναι παράλληλη η αρτηρία²¹.

Γενικά παρατηρούμε ότι οι ορεινοί αγροτικοί οικισμοί του ελληνικού χώρου εκμεταλλεύονται τη διαιρόφωση του εδάφους για να επιτύχουν θέα, ηλιασμό και δρός υγείνης, και καλύπτουν με απλές λειτουργικές και με οικονομικές λύσεις το κυκλοφοριακό δίκτυο. Στο θεσμικό επίπεδο ακολουθούμενος άνγραφους νόμους της κοινότητας, που ρυθμίζουν τα θέματα των σχέσεων της καθημερινής συμβίωσής στα πλαίσια του κοινοτικού βίου.

Δεύτερη περίοδος: Μη ενιαίος οικιστικός χώρος (1821-1913)

Ενότητα α'. Βόρειος ελληνικός οικιστικός χώρος (μη σχεδιασμένες πόλεις)

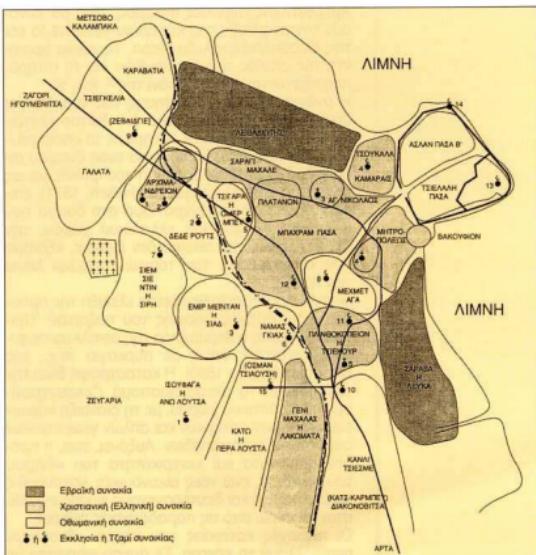
Με τις βασικές συνθήκες των αρχών του 18ου αιώνα, ο βόρειος ελληνικός χώρος διασυνδέεται ελεύθερα πλέον με την ενδοχώρα των Βαλκανίων και αποκτά επικοινωνία με την κεντρική Ευρώπη, ενώ κυριαρχεί τη Θεσσαλονίκη, χάρη στη στρατηγική γεωγραφική της σημασία, που αποκτά πάλι τα χαρακτηριστικά κεντρικού αστικού κόμβου στο οικιστικό δίκτυο. Οι πόλεις που αναπτύσσονται σ' αυτόν το χώρο έχουν ιστορική διαμορφώσεις έναν ιδιότυπο χαρακτήρα "αστικής ζωής", όπου κυριαρχεί η πολιευθεντική σύνθεση του πληθυσμού (Έλληνες, Τούρκοι, Εβραίοι, Ταγγανοί κ.λπ.). Η καθεμάτικη κουλτούρα, που εμφανίζεται και θρησκευτική διαιτητήρα, ακολουθεί τις δικές της κοινωνικές, οικονομικές και χωρικές πρακτικές, που αρθρώνουν συναλλικά ένα πολύπλοκο μωσαϊκό αστικού χώρου. Η κοινωνική κυριαρχία κάποιας από αυτές τις κουλτούρες προβλέπεται στον κεντρικό χώρο της πόλης, όπως συμβαίνει γενικότερα και στις προβιομηχανικές ευρωπαϊκές πόλεις²².

Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται αρχικά από το μοντέλο της "πόλης-παζάρου", που οπίστρεψεται από τους χρόνους της κατάκτησης και κυριαρχείται από την οθωμανική κουλτούρα. Από την άλλη μεριά, από το τρίτο τέταρτο του 19ου αιώνα εμφανίζεται το μοντέλο της "πόλης-πρακτορείου", που οφείλεται κυρίως στην επικράτηση της χριστιανικής, αλλά όχι μόνο, κουλτούρας. Παράλληλα εμφανίζονται και άλλα μοντέλα οικισμών, όπως η "πόλη-λιμάνι" της Θεσσαλονίκης.

Πόλη-λιμάνι²³

Σ' αυτό το είδος πόλης το παζάρι χωροθετείται σε κεντρική θέση του οικισμού (π.χ. έξω από την κεντρική πύλη της ακρόπολης ή πάνω στον κεντρικό δρόμο), και σ' αυτό οι αγρότες συναλλάσσονται με τους πολίτες χωρίς τη μεσολάβηση εμπορίου. Αυτή η διάδικτη ανταλλαγή δειχνεί ελλείψη ή οριακή ανάπτυξη. Στην αγρού κυριαρχούν οι υπαίθριες ή σκεπαστές αγορές (τα "μπεζεστένια"), στις οποίες ργωνανταν κατά δρόμους οι μεγάλες και οι μικρές συντεχνίες με τα εργαστήρια και τις αποθήκες τους. Η αυξημένη κατάτμηση της γης χαρακτηρίζει τη μορφολογία της αγοράς (εικ. 4).

Τα ορία πόλης - υπαίθρου είναι καθορισμένα και ο αμυντικός χαρακτήρας της πόλης αντανακλάται και στο εσωτερικό της: ο αστικός χώρος δομείται σε οικοδομικές ενότητες-νησιδερών με περι-

4. Τύπος "πόλης-παζάρου": Γάντενα στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Διαγραμμιστική χωροθέτηση των συνοικιών κατά πληροφορίες Ι. Λαυρίδη, 1887 (από Ε.Π. Δημητρίδης, Γάντενα: Από την "Πόλη-Πρακτορείο" στην "Πόλη-Λιμάνι", Αρχοντικό Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1993, σ. 132).

κλειστες διατάξεις των κτισμάτων κέντρο αιυτή της διάταξης αποτελεί συνήθως ένα θρησκευτικό κτήριο (εκκλησία, τζαμί ή συναγαγωγή). Στους μεγαλύτερους οικισμούς, οι βασικές εδικές κοινωνίες κατασκευάζονται σε χωριστές περιοχές-συνοικίες (μαχαλάδες), που χαρακτηρίζονται, ανάλογα με την εθνότητα, από μια ιδιαίτερη αστική μορφολογία. Έτσι, οι οθωμανικές συνοικίες ήταν ανοικτές με πράσινο, οι ελληνικές ήταν παρόμοιες, αλλά ποι μαρμαγές και εσωτερεψεις, και οι εβραϊκές ήταν πυκνοδομημένες, ανθυγενές και ουδέτερες, για να μην προκαλούν την προσοχή. Άλλα και η μορφή της κατοικίας διέφερε, στο μέτρο που η εσωτερική της διαρρύθμιση εξημπρετούσε διαφορετικά κοινωνικά δεδομένα (π.χ. την ελληνική πατριαρχική οργάνωση ή την τουρκική διαίρεση κατά φύλο).

Με τη μακροχρόνια χρήση, ο ιστός της πόλης γίνεται συνεχώς πολυπλοκότερος λόγω της ακανόνιστης γεωμετρίας των οικοπέδων, αλλά παράλληλα αποκτά μια ποιητική στην ιεράρχηση διμοισιών, ημιδομοισών και ιδιωτικών χώρων, έτσι ώστε να υποτάσσεται το μέρος στο σύνολο και να ενοποιείται το αστικό τοπίο. Το οδόκ δίκτυο πυκνώνει ακολουθώντας την κατάτμηση του χώρου, αρθρώνεται όμως από κάποιους σταθερούς διαχρονικά κύριους άξονες (π.χ. η Εγνατία οδός στη Θεσσαλονίκη).

Πόλη-πρακτορείο²⁴

Από τα μέσα του 18ου αιώνα, οι πρώτες οιωμανικές διοικητικές μεταρρυθμίσεις προς όφελος των χριστιανών (π.χ. Hatti Serif Humayunu Gulyane, 1839), καθώς και οι διεθνείς συγκρίσεις, όπως ο Κριμαϊκός πόλεμος, 1853-56, και ο

Αμερικανικός εμφύλιος πόλεμος, 1861-65, ευνοούν την ανάπτυξη του εμπορίου γενικέρα και της Θεσσαλονίκης ειδικότερα, τα κύρια προϊόντα της οποίας είναι το βαμβάκι και τα στιρπά. που εξάγονται από το λιμάνι της²⁵ (εικ. 5).

Η ανάγκη εύκολης διακίνησης του τοπικού και υπερτοπικού εμπορίου από ένα δίκτυο κεντρικών και τοπικών οδικών αρτηριών, το οποίο συνδύεται και με τη δημιουργία ενός δικτύου διαδρόμων στη ΒΔ Ευρώπη που φτάνει και ως τη Θεσσαλονίκη (γραμμή του Hirsch, 1871), επιφέρει βαθμαία εκσυγχρονισμό στη διάτυπη των οικισμών του βόρειου ελλαδικού χώρου, πηγαίνοντα από τον οποίο δεν έχουμε, εξαιπτώσας των καταστροφών των τοπικών αρχείων λόγω των πολέμων.

Η πόλη-πρακτορείο θεωρείται εξέλιξη της προηγούμενης αστικής μορφής του πατέρων. Ορισμένες φορές η δημιουργία της οφείλεται σε τυχαία γεγονότα, όπως σε πυρκαγιά (π.χ. της Θεσσαλονίκης το 1890). Η καταστροφή δίνει την αιφρούμη για το μετασχηματισμό ("εκσυγχρονισμό") του αστικού χώρου, με τη διάνοιξη κύριων ευθύγραμμων αρτηριών και απλών γεωμετρικών ρυμυτούμεσων οικοπεδών. Ακόμαντε, έτσι, η προπελασμόπτητα και κεντρικότητα του κέντρου του οικισμού, ενώ νέες οικονομικές λειτουργίες τριπογονεύονται και δευτερογενεύονται φύστις γεγκάστανται γύρω από τις παραδοσιακές αγορές. Οι περιοχές κατοικίας των κύριων εθνοτήτων περιβάλλουν το κέντρο. Σε άμεση γειτνίαση με αυτό είναι συνήθως η ιεραπλατική κοινότητα, καθώς και οι ξένοι παράγοντες της αγοράς: ακολούθη η ελληνική, κατέλος η οθωμανική, που βρίσκεται συνήθως στο ψηλότερο και πιο υψηλό τμήμα της πόλης (βλ. Θεσσαλονίκη, Γιαννενία, Βέροια κλπ.). Οι συνοικίες των εθνοτήτων είναι αυτοδιοικούμενες μονάδες και, παρόλο που τα οριά τους μεταβάλλονται διαχρονικά, δειχνούν την ιστορική συνέχεια του θεσμού και της οργάνωσής του χώρου. Έτσι, η προβιομηχανική πόλη-πρακτορείο παρουσιάζει πολυεθνικό και πολυπολιταπομό καρακτήρα, εξαιτίας των εθνοτικών ενοτητών-συνοικιών, παράλληλα όμως εκουνυγχρίζεται προς μια πρωτοβιομηχανική μορφή. Η βιομηχανία συνήθως χωροθετείται στην περιφέρεια της πόλης, κοντά στις πλοιοπαραγωγικές πηγές ή στα οδικά και θαλασσιά δίκτυα.

Ενότητα β'. Νότιος ελληνικός οικιστικός χώρος (σχεδιασμένες πόλεις)

Η νότια Ελλάδα, από ένα εξαρτημένο τμήμα της καταρρεόσας οθωμανικής αυτοκρατορίας μετασχηματίζεται σε εθνικό κράτος ευρωπαϊκού τύπου, με νεοτερικούς θεσμούς και οικονομία που ελέγχεται από το κεφαλαιο, ενώ παράλληλα εξελίσσονται οι κοινωνικές δυνάμεις και πρωθεύεται η αστικοποίηση σε ένα χώρο όπου ο ασφάς υπερτερεί το αγροτικό στοιχείο. Στην περίοδο 1821-1907/13 εξαπλώνεται η ευρωποκρατική κεφαλαιοκρατία σε σχέση με τη φεουδαρχική οικονομία, και μάλιστα από νότο προς βορρά. Οι υπο-φάσεις που αικολουθούν διαπιστώθηκαν με κριτήριο τη νέα οικιστική υεράρχηση του χώρου, στα πιο λαϊκά της οποίας αντικειτούνται προνωμικά ο κεντρικός σχεδιασμός και η διευθέτηση της πόλης. Η Αθήνα καθορίζεται ως

ο μοναδικός πόλος της πολιτικής και οικονομικής εξουσίας²⁶.

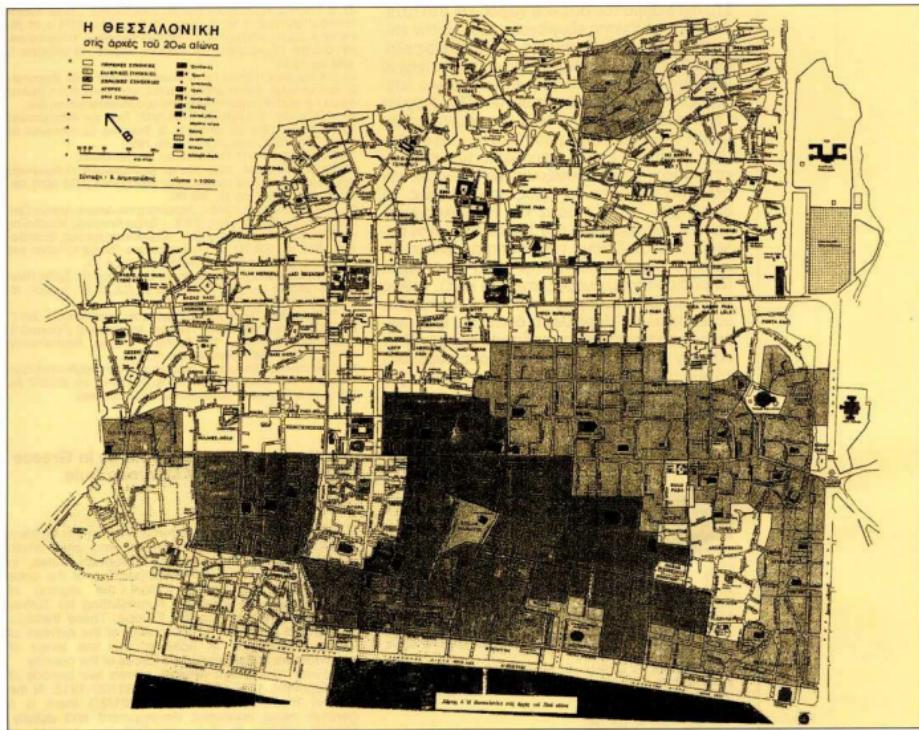
Υπο-φάση Ι. Περιορισμένη αστικοποίηση και πόλωση του χώρου (1821-1880)

Χαρακτηρίζεται από άνεξη του εμπορίου, πολύ μικρότερη της βιομηχανίας, και παράλληλα μείωση της γεωργίας, με αναφορά στο ουνόλο του πληθυσμού. Ακμάζει η αστική μεταπρατική τάξη, που συνδέει οικονομικά το κενινούμανο σύστημα της "ελληνικής διασποράς" με αυτό του "εσωτερικού", στο πλαίσιο της διεθνούς κεφαλαιοκρατίας²⁷. Το εσωτερικό κενινούμανο σύστημα στις πόλεις το αποτελούν βασικά η αστική μεταπρατική (αστο-βιομηχανική) τάξη, οι τεχνίτες και μια περιορισμένη εργατική ομάδα (0,45% στο συνολικό πληθυσμό της χώρας το 1876). Μεγάλη είναι η συμμετοχή υπηρετών και άλλων με παραγωγικών ομάδων (49% του πληθυσμού της Αθήνας το 1879). Στην ίντιμη περιόδου κυριαρχούν οι τεσφιλούμενοι μελαγχολικοί μετασχηματισμοί, οι κολίγοι καθώς και οι συρότες μικροδιοικητές. Το νεοσαράγες κράτος ελέγχεται από τη βασιλική αυλή, που εξηπέρτεται τα συμφέροντά της και αυτά των ζεύγων κρατών, αλλά και το σύστημα της ελληνικής διασποράς. Σχετίζεται με το δικτύο οικισμών²⁸, η τακτημότητα των πόλεων σε πέντε πληθυσμικές κατηγορίες (5-10.000, 10-20.000, 20-50.000, 50-100.000 και πάνω από 100.000 κατοίκους) μας δίνει συνολικά 27 οικισμούς και δείχνει στην επικράτεια τη πρώτη κατηγορία (5-10.000), ενώ αινιέναι ταχύτατα ο πληθυσμός της Αθήνας. Το δίκτυο των οικισμών διαπίπτει την ίδια οργάνωση όπως και στη φεουδαρχική οικονομία (έντονη αγροτοπόληση), με περιορισμένο βαθμό ιεραρχίας και πόλωσης, που εντοπίζεται κυρίως στην πρωτεύουσα. Αυτή η περίοδος ευαισηγάτει το νεοκλασικό πρότυπο πόλης ως καινοτομία από τους Εένους τεχνικούς που δουλεύουν στην Ελλάδα ώς το 1833. Αυτό το πρότυπο εξηπέρτεται στην αστική τάξη και τη βασιλική αυλή, εξασφαλίζει τη συνέστηση με τη Δύση, σημασιούδετε την αντιπαράθεση με το μέμσο οθωμανικού παρελθόν και επανασύνεται τον αρχαίο ελληνικό κόσμο με το σύγχρονο βασιλείο²⁹.

Έτσι, ώστε το 1845 σχεδιάζονται όλα τα σημαντικά κέντρα του τόπες ελληνικού κράτους με νεοκλασικά παλεοδομικά σχέδια, δίνοντας προτεραιότητα: α. στα τοπικά λιμάνια και β. στους σημαντικούς οικισμούς μέσα στη διοικητική ιεραρχία (π.χ. Κόρινθος, Πάτρα, Ερέτρια, Σάρτη, Ναύπακτος κλπ.), ενώ ώστε το 1879 αποκτούν σχέδιο 93 οικισμού (με 500 ώς 25.000 κατοίκους).

Υπο-φάση ΙΙ. Αύξηση της χωρικής πόλωσης (1880-1907/13)

Τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά χαρακτηριστικά αυτής της υπο-φάσης αποτελούν συνέχεια και εξέλιξη της προηγούμενης. Ο αστικός πληθυσμός αινιέναι κυρίως σε οριαμένους αστικούς πόλους, ανάμεσα στους οποίους αναγιρθήκαν μερικές κυριαρχεί τη Αθήνα. Τα ποτικά οικισμούς πάνω 5.000 κατοίκους, που είναι 55 (1907), οι 51 παρουσιάζουν πλήθυσμακή αύξηση. Επικράτειαν ποσοτάκια ο οικισμός 5-20.000 κατοίκων (η και 2η κατηγορία), ενώ αινιέναι τα σημαντικότατα (1907) οι οικισμοί 10-20.000 κα-

5. Τύπος "πόλης-πρακτορείου":

Θεσσαλονίκη στις αρχές του 20ού αιώνα (από Β. Δημητρόπουλη, Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την Εποχή της Τουρκοκρατίας, 1430-1912 (Ε.Μ.Σ.), Θεσσαλονίκη, 1983).

τοίκων (2η κατηγορία). Η Αθήνα ξεπερνά τους 100.000 κατοίκους. Αυτή την περίοδο αυξάνει ο βαθμός ειρέφρχησης Καθώς και η πολυπλοκότητα του δικτύου των οικισμών με πάνω από 5.000 κατοίκους. Το φαινόμενο αυτό δεν παρουσιάζει έντονη αυσηνέχεια με την προηγούμενη φάση και οφείλεται κυρίως στην προσάρτηση νέων εδαφών στο εθνικό κράτος. Το κράτος ισχυροποιείται και ολοκληρώνονται οι θεσμοί και οι διατάξεις, που ασκούνται από μια ειδικά διαμορφωμένη διοικηση και από τους φορείς της. Το νεοκλασικό πρότυπο σχεδιάζεται σε εκπτωχευμένη μορφή στα πλαίσια ακόμη και μικρών οικισμών (π.χ., Αρτά, Καρδίτσα).

Παραπρούμε ότι στη διάρκεια του 19ου αιώνα, με στόχο την κατοχύρωση της εθνικής κυριαρχίας του νέου κράτους, ανακανίζονται οι οικισμοί του νότιου ελληνικού χώρου και καλύπτονται παράλληλα οι ανάγκες στρατείστης των πληθυσμών σε κατεστραμμένους από τις πολεμικές συγκρούσεις οικισμούς. Έως το 1912, 174 οικισμοί με 500 ώς 20.000 κατοίκους αποκτούν νέο σχέδιο. Η νεοελληνική πόλη, ανεξαρτήτως μεγέθους, παγίσταν σ' ένα ενιαίο σύστημα διαχείρισης από το κράτος. Η ομογενοποίηση του αστικού χώρου συμφωνα με τις νεοκλασικές αρχές

σχεδιασμού αποτελεί μια κεντρική διχοτομία με τα υπόλοιπα αστικά κέντρα του βόρειου ελληνικού χώρου, που την ίδια εποχή αναπτύσσονται κατά το πρότυπο της βαλκανικής πόλης. Προς το τέλος του αιώνα, στα πλαίσια της εσωτερικής ανασυγκρότησης, η βιομηχανική πόλη θέτει κοινούς προβληματισμούς, ανάλογους με αυτούς που εμφανίζονται στα άλλα νέα εθνικά βαλκανικά κράτη.

Το πρότυπο της σχεδιασμένης νεοκλασικής πόλης

Στα πλαίσια της βιομηχανικής επανάστασης και των αισιόδοξων συνειρμών προόδου που επέφερε αυτή η πραγματικότητα, παραπρείται στην Ευρώπη από τα μέσα του 18ου αιώνα μια στροφή αναζήτησης των νέων μορφών καλλιτεχνικής δημιουργίας στην ελληνική κλασική αρχαιότητα, με εξέχον πρότυπο τον Παρθενώνα³⁰. Το πολιτικό-πολιτιστικό αυτό κίνημα επιδρά στο σύνολο, αλλά και στα επί μέρους στοιχεία της λεγόμενης ελληνικής νεοκλασικής πόλης, που στην περίπτωση της Αθήνας, και en mére de της Θεσσαλονίκης (σχέδιο Hébrard, 1921), παίρνει την υποδειγματική μορφή της.

ΣΤΟ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΙ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΝΕΩΣΗΣ-ΕΞΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΛΟΥΣΤΗ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ ΗΜΙΕΝΙΣΗΣ, ΚΥΚΛΩΦΟΡΙΑΣ ΚΛΠ. ΥΠΕΙΣΕΡΧΟΝΤΑΙ ΜΗΜΕΙΑΚΑ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΑ ΣΤΑΙΧΕΙΑ ΧΑΡΑΞΗΣ, ΜΑ ΝΕΑ ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΓΙΑ ΤΟ ΠΡΑΣΙΝΟ (ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΣΤΗ ΦΩΤΟ) ΚΑΙ ΜΑ ΣΥΝΤΑΓΡΑΦΗ ΦΩΤΙΩΝ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ-ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ. Σχεδιάζονται στο χώρο κυρίαρχοι άξονες (όπως σήμερη πολη μιαρού), ενώ οι προσυνώπεις των κτηρίων κατά μήκος τους εμφανίζονται με "επίσημο" νεοκλασικό πρόσωπο ως προς την αναλογία, τη συμμετρία, τα ανοιγμάτα και τη διάσορθηση. Μετά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, στον πολεοδομικό σχεδιασμό τονίζεται η πρόβλεψη οικιστικού εξπλούσιου για την πόλη ή τα λιμάνια (δημόσια κτήρια, αγορές, σχολεία κλπ.), καθώς και δικτύων υποδομής (υπόνομοι, φωταέριο, ύδρευση κλπ.). Παράλληλα όμως, και η ανανυμένη αρχιτεκτονική της πειρίθεως των μεγάλων αστικών κέντρων και της ενδοχώρας συμβιώνει γύνια με το νεοκλασικό και μαζί αφήνει μια σημαντική παραδοσιακή κληρονομία των αρχών του 20ού αιώνα³¹.

Σημειώσεις

- Β. Καραϊόπης, "Χώρος και Ιστορία, ιερά και θεωρητική και ένα πλέοντας: Άνημα και βόλωνας, δράση στον τουρκοκρατούμενο ελλαϊκό χώρο (Ιόνιος και αρχείο, 18ος αι.)", στο Ε.Π. Δημητρίου και Α. Καραϊόπηου-Γερβέλιου, επει. Χώρος και Ιστορία: Λαϊκός Αρχιτεκτονικός και Πρωτεριανός Χώρος (Πρακτικά Συμποσίου Επόπεια, Σεπτ. 1987 - Τμήμα Αρχιτεκτονικής Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη, 1989, σε. 23-29.
- Β. A. P. Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism* (New Left Books), London, 1974.
- Β. A. Harvey, *Social Justice and the City* (Johns Hopkins University Press), Baltimore, 1973.
- Ι. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (Ι.Ε.Ε.), (Εκδοτική Αθηνών), Αθήνα, 1975-1976, τ. 1A', σε. 35-40, 50-51.
- B. D. Hirschman, G. D. Silva κ.ά., *Εκσυγχρονισμός και Βιομηχανική Ανανέωση στην Ευρώπη των 19ού α. (συντ. B. Παναγιωταρίου - Θεούλη), Αθήνα, 1980.*
- Β. Ι.Ε.Ε., τ. 1A', σε. 83-85.
- Β. Ι.Ε.Ε., τ. 1A', σε. 152-158.
- Β. Ι.Ε.Ε., τ. 1A', σε. 172-181.
- Κ. Μούκικη, *Η Ελληνική και Κοινωνική Συνέπεια στην Ελλάδα, 1830-1919: Η πατριωτική της Μεταρρύθμιση Χώρος*, Αθήνα, 1974, β' έκδοση.
- A. Βαζαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη, 1969, σε. 275, 279.
- Κ.Α. Βαζαλόπουλος, *Οικονομική Λεπτομέρη της Μακεδονικής και Θρακικής Χώρου στα Μέσα του 19ου α. στα Πλαίσια του Διεθνούς Εμπορίου* (Εποποιία Μακεδονικών Σπουδών) (ΕΜΣ) 54, Θεσσαλονίκη, 1968.
- Π.Α. Αράδηποντς, *Χρονογραφία της Ηπείρου (ταν τη Ομέρεν Ελληνικός & Αλμυρός Χώρων (πυγογραφία Σ.Κ. Βλαστού)*, Αθήνα, τ. 1, 1956, και τ. 2, 1957.
- Γ. Παπαγεωργίου, *Οι Συντρίψεις στη Γάνδηνα κατό το 1826 και τη Αργεια του 2000 α. (Σ. Δ. Βαζαλόπουλος, Σεράρ επιτρ. Διατ. Φίλος Σχολής Πανεπι., Ιωαννίνων 4), Ιωαννίνα (Αθήνα), 1982.*
- R. J. Lawless, "The economy and landscapes of Thessaly during Ottoman rule", in F. W. Carter, ed., *An Historical Geography of the Balkans* (Academic Press), London, New York, San Francisco, 1977.
- Δ. Α. Κορύδη, *Οικονομία και κοινωνία στην τουρκοκρατούμενη Αθήνα*, Επιτροποίηση Ιωαννίνης 9, 1982, σε. 12-19.
- Β. Ι.Ε.Ε., τ. 1A', σε. 206-212.
- Γ. Μ. Μαρκόπουλος, *Ο αρχιτοκτόνος και ο αρχιτόκτονος Αλμυρός Ελληνισμός*, στα πλαίσια των πολεων.
- Ι. Μαρτίνοντς, *Η Μαρκόπουλος, 1830-1930* (συντ. Σ. Π. Κυριακίδη, Μακεδονικό Βιβλιοθεάτρο 54) (ΕΜΣ), Εκδοτικός οίκος, 1987.
- Κ. Α. Μαρκής, *"Πολεοδομία"*, στο Κ. Α. Μαρκής, *Η λαϊκή Τέχνη του Ρήγου (Μελέται)*, Αθήνα, 1976, σε. 47-54.
- Ο. Σιανιδάης, *Τα πραγματικά ιατρικά διαρρήγηση της Ηπείρου*, Ηπειρωτικό Χρονικός 9, 1934, σ. 149 β' επιτρ. Ε.Π. Δημητρίδης, *Κοινωνικός Συγχρηματισμός και Πολεοδομικός Χώρος: Εικονογρ. στα Επαρχίας Κόπαστας Ηπείρου* (Ιανουαριανή Διαμερι., Α.Π.Θ.), Τμήμα Αρχιτεκτονικής Α.Π.Θ., Η. παράρτ., 1, Θεσσαλονίκη, 1980, σε. 296-295, 320-323.
- Β. Ι.Ε.Ε., σε. 100.
- Για το κοινωνικο-χωρικό μοντέλο της προβιομηχανικής πόλης, που μελέτησε o Gibson Sjöberg και άροτε γνωρίστηκε με το ίδιον του, βλ. G. Sjöberg, *The Pre-Industrial City: Past and Present* (The Free Press), New York, 1960.
- Β. Ι. Θάνος, *Κοινωνία και Εξρεμία στην Ελλάδα: Ι. Νέα Αποκομιδή (1820-1864) (β. Μακεδονία και Σιά),* Αθήνα, 1974, σ. 24-βιβλ. επιστ. Α. Ζαχαρίου και Α. Σταύροδος-Βασιλείου, *"Η θεοσολογία κατά την τουρκοκρατία: Τα τουρκικά μητρώα*, Αρχαιολογία 7, 1983, σε. 53-63.
- Ο. Μ. Μούκικη, *Η Ελληνική και Κοινωνική Συνέπεια*, σ. 83, χρονοπρίζ (στα τέλη των νικές νίκης-νίκης) αυτές, στην οποία δρά η θεοβίης αυρορά και η πεντή αγροτική οικονομία φασματίστηκε από τις ίδες.
- Κ. Μούκικη, *Θεοσολογία 1700-1912: Τοπική της Μεταρρύθμισης Πόλης*, Αθήνα, 1974, β' επιτρ. N. G. Svoronos, *Le commerce de Salonicque au XVIIIe siècle (P.U.F.)*, Paris, 1956.
- Β. Ι. Ε. Α. ιωάννης π. Τ. Τυρκοπούλου, που σκοτώθη.
- Γ. Ι. Η. Γ. Τσαρούχης, *Εθνικής και Αναπαραγωγής: Ο Κοινωνικός Ρόλος της Επαρχίας Μακεδονίας στην Ελλάδα (1850-1922)* (θεματικό), Αθήνα, 1977, σε. 20, 189-195.
- Α. Ε. Αγοραστός, *Επαρχίας Μακεδονίας*, συντ. Δερβενόπουλος του Δικού Αστυνομίας (Τ.Ε.Ε.), Τύποι Κοινωνίας Μακεδονίας και Εβραίου Πελοποννήσου (Π.Δ.Α.Π.Ο., αδερφωτεύεται), Οικοσιασμός, 1978, σε. 308-311. Α. Ph. Lapparos, *"Social formation and settlement network in Greece"*, Geoforum 17(1), σε. 41.
- Β. Κ. Καυαλιάκη, Ν. Παπαρής και Β. Κατσάρους, *Σχέδια Πόλεων στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Σ.Ε.Ε.Π.Σ., τ. 1B', παράρτ. 15, 1990, Θεσσαλονίκη, 1990, σε. 111-119.
- Γ. Π. Λαζαρίδης, *"Κλασικισμός, ιστορισμός, ελεκτρονισμός"*, στο Γ. Καραϊόπη, επιμ. Νοεκόλαση Πόλη και Αρχετυπισμός (Πρακτικά Α' Πειραιώπολης Συνέδριου, Σπουδαστικό Ιστορίας Αρχιτεκτονικής Α' Πειραιώπολης), Αθήνα, 1989, σε. 1-16.
- Δ. Λ. Λαζαρίδης, *"Επαρχίας Μακεδονίας στην προβοστική αρχιτεκτονική"*, στο Νοεκόλαση Πόλη και Αρχετυπισμός, σε. 237-247 βλ. επίσης το άρθρο του Π. Τυρκοπούλου, που σκοτώθη.

The Revival of the Settlements in Greece in the Late Period of Ottoman Rule

E. P. Dimitriadis

During the late period of Ottoman rule in the Balkans (18th-19th c.), the great financial and imperialistic development of the powerful European states, in combination with the imminent partition of the once mighty Ottoman Empire, allow the signing of international trade treaties, humiliating for Turkey and most advantageous for Europe. These treaties contributed decisively to the revival of the network of Greek settlements, in spite of the low levels of development of the productive forces of the country. The Greek settlement network shows two periods of development: 1700-1821/27 and 1821/2-1913. At the end of the first period (1774-1821/27) there is a general, rapid economic development and activity, located mainly in the manufacturing centres of Northern Greece, the fertile current-producing plains of the Peloponnese, and the naval islands of the Aegean. During the first period the type of the unplanned settlement prevails, either in the form of a rural settlement, following local social functional / aesthetic principles (simple type (one neighbourhood), complex (many), water-front alineair type), or in the form of a town (market town, company town). The market town place is formed in the years of the Ottoman rule on the basis of the ethnic and religious complexity of the urban social structure of the Balkans (neighbourhoods of different nationalities: Christians, Muslims, Jews, etc); predominant in this town is the Ottoman culture (e.g., Ioannina). The town company, succeeding the earlier model, introduces modernization in urban space according to the European models of design, while predominant in this town is the retailing Greek (Christian) culture (e.g., Thessaloniki).

During the second period a dichotomy of the network of the Greek settlements appears, which is due to the creation of the national state in Southern Greece (1821-1827). Thus, in the northern region the limited urbanization and the model of the company town continues, with all its external influences and internal contradictions; while in the new state in the south region the model of the designed neoclassical city is introduced for political, ideological and social reasons. In the beginning, a limited urbanisation and polarisation appears to Athens (1821-1880), while in the next stage polarisation grows and Athens starts growing exorbitantly (1880-1907/13). The built-up areas of Southern Greece are renovated –174 settlements (from 500 to 20.000 inhabitants), acquire a new town plan by 1912– and obtain homogeneity in design and aesthetics, according to the neoclassical principles.